

Fürstner Gabriella

Németh Antal Tragédia-rendezései (Néhány gondolat)

Az ember tragédiája eredetileg nem színpadra szánt alkotás, Goethe "Faust"-jához mérhető drámai költemény, filozofikus mű, amelynek fantáziaébresztő gondolati tartalma megihlette *Paulay Edét*, és 1883-ban színrehozta a régi Nemzeti Színházban.

Az ötlet zsenialitása bizonyossá vált: a Tragédia történelmi tablószerűsége folytán azóta – par excellence – színpadi alkotás lett, hatását a mindenkori rendezés irányítja, szabja meg; könyvalakban – mondhatnánk – kevésbé hat. Madách műve azonban nemzeti drámánkká vált, amelynek korról-korra ismétlődő felújítása tükörképpé lett; időről-időre belenézve pedig saját korszakunkat, nemzeti és emberi létünk problémáit látjuk viszont – aktuális megvilágításban. A szöveg az azonos már százharminc éve, ám az értelmezés, az egyes színekkel kapcsolatos elképzelés és annak ideális színpadi megjelenítése ezernyi.

Valamire is elhivatott rendező mind megpróbálkozik magyar színpadon a Tragédia bemutatásával. *Paulay* után *Hevesy Sándor* négyszer is megrendezi pályafutása során, először 1908-ban a Népszínház számára, majd 1923, 1926, 1929-ben a Nemzetiben. *Horváth Árpád* kétszer fog hozzá 1932-ben és 1934-ben ugyancsak a Nemzetiben.

Nemzeti klasszikus drámánk azonban szinte kezdettől fogva ott van az európai színházak műsorán is: 1892-ben bemutatja a hamburgi Staatliches Schauspielhaus és a prágai

Nemzeti Színház német illetve cseh nyelven. 1893-ban a berlini Lessing Theater adja elő, sajnálatos módon megcsonkítva és kiforgatva a művet. 1914-ben Zágrábban horvát nyelven mutatják be. A külföldi bemutatók közül az első igazán figyelemreméltó vállalkozás a bécsi Burgtheater 1934. január 23-án bemutatott Tragédia-előadása. A rendező *Hermann Röbbeling*, "Stimme der Völker im Drama" (Népek szava drámában) című monumentális ciklus keretében juttat helyet Madách művének. Röbbeling e ciklussal a nemzetek megismerését és megértését akarta elősegíteni, gesztus volt az idegen népek felé, s mi magyarok csak örülhetünk ezúttal, hogy értő kezekkel nyúltak Madách művéhez, nem marasztalták el Goethe "Faust"-jával szemben, hanem eredeti értékeit hangsúlyozták: az álomszerűséget, a színek léletszerűségét és az örök emberi tragédia drámaiságát.

A bécsi Tragédia-előadás idején egy magyar rendező már három éve azon dolgozik, hogy Madách művét határainkon kívül minél szélesebb körben ismerjék meg, másrészt azon, hogy az egyes Tragédia-bemutatók, inszenázások dokumentálva legyenek, végül pedig egyik életcéljának tekinti azt, hogy nemzeti kincsünk az öt megillető helyre kerüljön színházainkban és a köztudatban is.

A rendezőt Németh Antalnak hívják, aki 1928-ban és 1931-ben egyéves ösztöndíjjal Németországban jár, hogy a hazainál

fejlettebb színházművészeti törekvéseket tanulmányozza. 1929-1931 között Szegeden a Városi Színház főrendezője. 1932-ben pedig több irányban is elkezd Madách művén dolgozni.

Mindenekelőtt tervbe veszi egy müncheni bemutató megvalósítását. A Prinzregententheater színpadára kidolgoz egy vetítettképes háttérrel működő tervet *Jaschik Álmos* festőművésszel, s a műnek egy új német fordítását (ez már a nyolcadik!) ajánlja *Mohácsi Jenő*tl. A bemutató szándéka ellenére nem jött létre az ismert politikai változások miatt.

Még ugyanez évben Párizsban járva Némethnek sikerült *Blattner Géza* bábművészt rávennie a Tragédia bábelőadásának kidolgozására billentyűs marionettfigurákkal. Blattner kedvet kap a komoly és felemelő feladathoz és évekig dolgozik a bábkoncepción, amíg jó francia fordítást találva össze tudja állítani a művet. Munkájának eredményeként a Tragédia bábváltozatát 1938-ban Párizsban a világiállításán mutatták be francia nyelven.

Kudarccal végződött Németh Antalnak egy újabb díszlettervező, *Horváth Jánossal* kidolgozott rendezésterve, melyet a római operaház számára készítettek. Az 1932-33-ban készült színpadi koncepció látványosságra és operai hatásokra törekedett, a kísérőzene komponálására *Respighi* tanítványát *Farkas Ferencet* kéri fel, és már néhány híres színésszel is felveszik a kapcsolatot. A bemutatót az 1934-es római Volta-kongresszus idejére tervezték, ám a magyar kultúrpolitika önkényes egyéni akciót sejtett a vállalkozásban és az egyezmények megkerülésére hivatkozva nem engedélyezte az olasz bemutatót. Érdekes, hogy a két ország közti jó viszony és Németh későbbi – nemzeti színházi igazgatósága alatti – olaszországi próbálkozásai a Tragédia bemutatásának ügyében mind sikertelenek maradtak.

1932-ben kezd Németh “Az ember tragédiája a színpadon” (1883-1933) című, ötven

évet összefoglaló könyvének megírásához, amely 1933-ban a Székesfőváros kiadásában meg is jelenik. A könyv a Tragédia addigi összes előadását regisztrálja a szereposztásokkal és a kritikák ismertetésével együtt.

1932-35 között Németh Antal már Pesten élt, de mint később visszatekint akkori énjére “Budapesten még egy szerény rendezői állás sem jutott” neki, újságírásból, alkalmi rendezésekből élt. 1934 májusában *Sebestyén Géza* kéri fel, hogy a Budai Színikörben rendezze meg Madách művét egy hét alatt mindössze százötven pengő költséggel. Németh csak segítséget nyújt, nevét nem adja ehhez a vállalkozáshoz.

Az 1935-ös év Németh Antalnak két fontos előrelépést jelentett pályafutásán, elsőként kinevezik a rádió dramaug-főrendezőjévé, így a Tragédia újabb feldolgozási lehetősége kínálkozik számára: a hangjáték. Az 1935. december 2-án és december 30-án közvetített hangjáték rendezési különlegessége az volt, hogy Németh *Szabó Lőrinc*cel íratott összekötő verseket, amelyek az új színtereket, a változásokat voltak hivatva bemutatni. A hangjátékot (ez volt *Bajor Gizi* egyetlen Éva-alakítása) viaszlemezre vették fel, ezért nem maradt fenn az utókor számára.

Jobban járt Németh Antal 1938-ban lemezre rögzített Tragédia-rendezése, amelyet az Odeon, német hanglezgyártó vállalat finanszírozott. Ez a felvétel 1938. március 9-én hangzott el a rádióban. Magas művészi színvonala, valamint jó minőségű technikája következtében a felvételt ötven évvel később átvették mikrobarázdas lemezre s bekerült a lemezboltok választékába, így mindenki számára hozzáférhetővé lett. 1938-ban Némethnek messzemenő tervei voltak e lemezfelvétellel. Kultuszminiszteri segítséggel szeretne volna eljuttatni Madáchot “a ma lehetséges legjobb magyar nyelvű tolmácsolásban” iskolákhoz, itthoni és külföldi kulturális intézményekhez.

Eredménytelenül. Ilyesmire már akkor sem volt pénz.

1935-ben Némethet a Nemzeti Színház igazgatásával is megbízzák, de újabb Tragédia-koncepciójával kivár a színház fennállásának százéves évfordulójáig (1937). A hazai centenárius Tragédia-rendezés előtt közvetlenül a hamburgi Staatliches Schauspielhaus hívta meg a Tragédia német nyelvű megrendezésére. Az eddigi Tragédia-elképzelés több ponton is változott ebben az előadásban, legjellegzetesebb része a londoni szín végére beiktatott haláltáncjáték lett, amelyhez *Farkas Ferenc* új részletet illesztett be a kísérőzenébe, valamint az eredetileg a római operába szánt nagyzenekari muzsikát áthangszerelte drámai színházi méretekre. Ezt a hamburgi koncepciót ültette át Németh a Nemzeti színpadára 1937 októberében, amikor a színház százéves fennállását ünnepelte. Különleges varázst adott a nemzeti színházi produkciónak *Milloss Aurél* táncművész készítette haláltánc-koreográfia. A halál figuráját személyesen a művész maga táncolta el a londoni szín végén.

Németh következő Tragédia-elképzelését a Nemzeti kamaraszínházának szobányi méretű kisszínpadára álmodta meg. A díszlet mindössze egy szárnyasoltár volt színenként változó oltárképekkel, egy-egy Madách-idézzettel utalva a jelenet lényegére. A színészi játék a pici színpadon csak könyvillusztrációhoz hasonlatos méreteket ölthetett, a lényeg a bensőséges (a nézőtől karnyújtásnyira elhangzó) szövegmondásban realizálódott 1939 tavaszán.

1940-ben Frankfurt am Mainba kapott meghívást Németh Antal, az ottani Schauspielhausban rendezte meg a Tragédiát egy régebbi fordítás alapján (*Mohácsi Jenő* kitűnő fordítását diszkriminálták a fordító zsidó származása miatt). Németh igyekszik kijavítani a sikerületlen Sponer-fordítást, s *Helmuth Jürgens* díszlettervezővel egy dinamikus, jelzésszerű hátteret dolgoztak ki: a történelmi

színekben körhorizontra vetítettek utalásszerű képeket. Itt is a londoni szín bizonyult a leghatásosabbnak filmes vizualitása miatt. A frankfurti előadás díszleteit és a koncepciót Németh átültette a Nemzeti 1941. május 25-én bemutatott magyar előadásába.

1942 augusztusában készült el Németh következő – sorrendben hetedik – Tragédia rendezése, amely az un. “középváltozat” melléknevet kapta, mivel feladatául tűzte ki a nagyszínpadi monumentális, sok technikai berendezést igénylő, és a kamaraszínpadi bensőséges értelmezések szintézisét. Homogén színpadképet tervezetett *Fabri Zoltánnal* (a később híressé vált filmrendezővel), aki képzőművészeti és természetesen színi főiskolát is végzett s pályafutását Németh Antal mellett kezdte. Ez a színpadkép a lényeges momentumokat hangsúlyozza, a lényegtelen elhagyja, egyszerűbb technikával mozgatható, jelképes, mégis kifejező, és e díszletmegoldás mintegy mintául szolgált a vidéki vagy az egyszerűbb berendezésű színházak számára.

Ezekben az években számos európai város készült a Tragédia bemutatására Németh Antal szívós népszerűsítő törekvéseinek következtében, a háború előretörése miatt azonban elmaradt a grazi, varsói, ljubljánai, zágrábi, belgrádi és a moszkvai bemutató is. Egyedül Bernben sikerült Németh Antalnak egy német nyelvű Tragédiát (ezúttal Mohácsi Jenő fordításában) létrehozni 1943-ban, amely osztatlan sikert hozott a mű számára, és elismerést rendezőjének. És ekkor be is fejeződnék Németh Antal színpadon realizált Tragédia-rendezései.

A negyvenes években filmre akarja vinni Madách művét, monumentális, színes hangosfilmet készítve belőle háromszázezer pengős tervezett költséggel, ám az elképzelésnél nem jut tovább, ugyanígy jár táncjáték-tervezete is, amelynek koreográfiáját *Milloss Aurél*, zenéjét *Veress Sándor* komponálta volna. Megvalósul viszont a Madách életéről szóló film

1944-ben, amely nem pusztá életrajzi feldolgozás, hanem megpróbálja nyomon követni azokat az eseményeket, amelyek a Tragédia egy-egy jellegzetes sorát, jelenetét ihlették. A Madách-film a korabeli magyar filmalkotások között jelentősnek mondható, korát meghaladja, modern filmes eszközökkel él.

Mindaz, amit Németh ezután tervezett, írásban kidolgozott, ám megvalósulatlan maradt, amint az a "dinamikus"-nak nevezett rendezői koncepció is 1944-ből, amely a díszletet vetített képes montázssal oldotta volna meg, teljes átmenetet képezve a színek között. Ez elkerülhetővé tehetette az egyes színek lezárását, befejezését, és a díszletátrendezés miatt beálló technikai szüneteket.

Az 1944-es koncepció létrejöttét nemcsak a háború kiterjedése, Budapest megszállása és a bombázások akadályozták meg. 1944 nyarán Némethet a Sztójay-kormány felmentette a Nemzeti Színház igazgatói teendői alól. Soha többet nem töltött be sem igazgatói, sem főrendezői állást, mert a háborús évek után számára a teljes mellőzés évei következtek. Sem a koalíciós korszak, sem a kommunista rezsim nem tartott igényt rendezői munkájára, nemzetközi elismertsége egyenesen hátrány volt, igazgatói rátermettsége és a nemzeti színjátszás felvirágoztatása egyik pillanatról a másikra elfelejtődött, kiiktatódott a köztudatból. Azzal a tudattal kellett leélnie hátralévő éveit – állás, megélhetés nélkül, tudásához méltatlan feladatok mellett –, hogy nincs rá szükség, aktív éveinek eredményei senkit sem érdekelnek, nem fontos az, amit tud, és főként az nem érdekes, amire még képes lenne. 1944-ben, amikor elmozdítják helyéről, még csak negyvenegy éves, egy színházrendező életében a negyvenes, ötvenes évek a legtermékenyebbek, s Németh Antalt éppen ezekben az években ítélték hallgatásra, kényszerítették tehetetlenségére.

Tizenkét év kényszerű passzivitás után 1956 nyarán a kaposvári Csiky Gergely Szín-

ház hívja meg rendezőnek, 1957-59 között Kecskeméten rendez, 1959-1963 között a Pécsi Nemzeti Színház alkalmazza beosztott rendezőként. Ezen időszak alatt Németh tudása legjavát nyújtja a reá szabott feladatokban – sértődöttségét félretelve –, és néhány kiemelkedően jó produkciót hoz létre, amit a kritika legtöbbször díjaz, elismer, vagy megdicsér, de semmi egyéb nem történik (Shakespeare: Othello, Szentivánéji álom – Kecskeméten; Honneger: Jeanne d'Arc a máglyán a budapesti Erkel Színházban; Rostand: Cyrano, Offenbach: Hoffmann meséi Pécsen, stb.). Vagyis hiába teljesíti feladatait, az átlagosnál magasabb színvonalon, az őt megillető helyet, elismerést, pozíciót soha többé nem nyerheti el, nem kaphatja vissza. Sem rádiórendezői, színigazgatói munkásságáról, sem nemzetközi hímevéről illetve ezeknek kimagasló voltáról érdemben nem esik többé szó. A helyzet visszás voltát jelzi, hogy egy angol színházi lap kimagasló teljesítményként említi Németh Kecskeméten rendezett Othello-ját, és négy fotót is közöl az előadásról. (Theatre World. Mar. 1958. The Hungarian Theatre Today 36-39.p.) Kontrasztként érdemes megemlíteni itt, hogy a még életében megjelenő "A Nemzeti Színház" című monográfia (Bp. Gondolat, 1965. 269.p.) több ponton is elmarasztalja Németh nemzeti színházi működését, így műsorpolitikáját klerikálisnak, szociális eszméktől mentesnek tartja, az általa létrehozott játékmesteri rendszert (=a rendező dolgozza ki a mű koncepcióját, a játékmester ennek ismeretében vezeti le a próbákat) diktatórikusnak, s a könyv úgy ítéli meg a háború előtti és alatti Nemzetit, hogy "a külső fejlődés jelei nem pótolhatták a belső hiányokat" (94.p.)

Az pedig, hogy Németh Antalt igazgatóként is elmarasztalja a Kádár-korszak kultúrpolitikája, szinte természetes. Sokkal fájóbb és méltatlanabb a negligáló, tudatból, emlékezetből kiiktatni kívánó eljárás, amellyel rendezői érdemeit, három legfontosabb nemzeti

drámánk sorozatos megújítását (Bánk, Csongor, Tragédia), a színházi ösztönművészetre való állandó törekvését, avantgard módszereit hallgatták el évtizedeken át.

Végül azonban ismét találkozik Németh Antal a Tragédiával. 1964-ben ugyanis alkalma nyílt volna Madách művének megrendezésére Veszprémben. E feladatra a Petőfi Színház kérte fel. Németh most is elkészíti a teljes koncepciót, amely minden eddigi felfogásától különböző. "Inszenzált oratórium" – írja saját elképzeléséről, a teatralitás mellőzését, a madáchi gondolat Lucifer által való érvényesülését hordozná az előadás. Időközben szereposztási anomáliák adódnak, nem tud meggyezni a színház vezetőivel s inkább visszalép a rendezésről.

A Tragédiával kapcsolatban az utolsó "csapás" 1967-ben – halála előtt egy évvel – éri. A bécsi Burgtheater (1934 óta most először) készül Az ember tragédiája felújítására s szeretné szaktanácsadónak meghívni Bécsbe. A felcsillanó lehetőség megmozgaja fantáziáját s egy új, a Burgtheater adottságait is figyelembe vevő rendezői koncepciót dolgoz ki. Színpadmodell is készített *Koch Aurél* grafikusművéssel, de meghívást végülis nem kap, mert hivatalosan nem kaphat. Az ilyenfajta meghívások állami hivatalokon keresztül érkeznek s a már régóta mellőzött, a Horthy-korszak kegyeltjének bélyegzett szakember nem mehet Bécsbe szaktanácsadóként, akkor sem, ha éppen őt hívják, és még akkor sem, ha mellesleg ő ért hozzá a legjobban. Helyette *Waldapfel József* utazik ki, aki még a bemutatás előtt meghal. A bécsiiek magukra hagyatkozva állítanak színpadra valamit 1967 májusában "Madách neve alatt", amely nem hasonlít a Tragédiára. Énekes bohózat volt inkább "dzsessz-számokra emlékeztető songok" kísérték a csekély prózai szöveget.

A jelenség felháborító volt, fel is háborodtak sokan. A *Neue Zürcher Zeitung* és a *Kurier* című lapok kritikussai – ők ismerik az eredeti művet – jogosan marasztalják el *Rudolf Henz* tiszteletlen, az eredetit meghamisító fordítását, és *Ulrich Erfurth* áhitat nélküli, szórakoztató rendezését. Ráadásul igen rosszul szolgálja Madách művének nemzetközi térhódítását valamint a magyar nemzeti dráma elismertetését az a fajta kritika, amely az *Arbeiterzeitung*-ban, illetve a *Die Presse*-ben jelent meg ez alkalommal, s amely – nem ismervén az eredeti művet – csak epigonizmust és naivitást lát benne, s nem konstatálja a rossz fordítást és a rossz rendezést. Az itthoni kritikusok elnézőbbek voltak Madách megszenteltetését illetően, azt hitték, hogy Bécsben a magyar irodalmat ünneplik.

Németh Antal, akinek nevéhez hat kiemelkedő Tragédia-rendezés fűződik, s négy megvalósulatlan Tragédia inszenzálat őriz a fiókjában, még a véleményét sem mondhatta el a történekről – legfeljebb az asztalfióknak. – Egy év múltán pedig – 1968 októberben – végleg elhallgat, egy műtét után trombózisban hal meg.

Felhasznált irodalom

1. Németh Antal: Egy emberöltő Az ember tragédiája szolgálatában. In: Új színházat! Bp. Múzsák, 1988. 443-470.p.
2. Németh Antal: Az ember tragédiája a színpadon (1883-1933). Bp. Székesfőváros, 1933.
3. A Nemzeti Színház 150 éve. Szerk. Kerényi Ferenc. Bp. Gondolat, 1987. 371.p.
4. Koltai Tamás: Az ember tragédiája a színpadon (1933-1968.). Bp. Kelenföld, 1990. 283. p.
5. A százéves Nemzeti Színház. Az 1937/38-as centenárius év emlékalbuma. Bp. 1938.